

Հ. ՄԱՏԱԹԻԱ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

ԿԵԱՆՆԻՔԸ ՆԻ ԳՈՐԾԵՐԸ *)

Ա.

Գարազաշեան ծնած է Պոլիս 1818 փետրուար 11-ին: Իր հայրն էր Գրիգոր արհեստով սափրիչ Գաղատիայէ գաղթած և ամուսնացած Տրապիզոնէ գաղթած ընտանիքի մը աղջկան Թագունիի հետ: Գրիգոր որ թաւ յոնքերուն համար կը կոչուէր Գարազաշ, իր նորածին տղան մկրտել տուաւ Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին Անտոն անունով և երբ 6-7 տարեկան եղաւ զինքը զրկեց նոյն եկեղեցւոյ մօտ գտնուող Վիեննայի Միթրարեան Միաբանութեան վարժարանը:

Վիեննական միաբանութեան Վենետիկեաններէ բաժանումը, ինչպէս յայտնի է, տեղի ունեցած է 1775 թւականին, հետեւաբար նոյն ատենները Պոլսոյ մէջ իրենց ներկայացուցիչները ունէին, բնականաբար ոչ այն ձևին մէջ ուր կը գտնուի հիմայ: Վարժարանին մէջ Անտոն շատ փոքր հասակէն իր ուղիմութեան փորձը տուաւ և 14 տարեկան հասակին մէջ (1832) Արիստակէս Վ. Ազարեանի վանահայրութեան օրով զրկուեցաւ Վիեննա թէ ուսում առնելու և թէ եկեղեցականութեան պատրաստուելու համար:

Գարազաշ Գրիգոր, Անտոնէն զատ ունեցած է չորս մանչ՝ և 3 աղջիկ:

Անտոն առանձին կը շարունակէ իր ուսումը, իր յառա-

*) Առաջ ենք բերում «Սուրհանդակ»-ից մի քանի աննշան յապաւումներով:

Ղադիմութեան փորձը տալով և 1850 նոյեմբեր 1-ին կը ձեռնադրուի վարդապետ՝ Մատաթիա անունով և օծակից ունենալով իրեն Յովհաննան, Տէրտէրեան, Տէվլէթեան, Սպենեան, ամէնքն ալ ծանօթ անուններ հայ դպրութեան մէջ, որոնք շատոնց հեռացած են արդէն աշխարհէս:

Հ. Մատաթիա այդ թւականէն սկսելով գրեթէ 10 տարի կը պաշտօնավարէ վանքին մէջ իբր մատակարար դասախօսելով նաև կղերանոցին մէջ ալ Հայերէն և մանաւանդ ճարտասանութիւն, որուն արուեստին որքան հմուտ կիրառութեան մէջ ալ բոլորովին տկար կը գտնուէր, այնպէս որ շատ անգամ դասախօսութեան մէջ բացատրութեան մը համար բաւական բառ գտնելու կը դժուարանար այն անձը, որուն համար դադարնիք մը նշանէր հայ լեզուն իր ամէն նրբութիւններով և բոլոր ճոխութիւններով:

Այս 1835-էն 40-ի միջոցին էր որ Վիեննայի վանքին մէջ տեղի կ'ունենար լեզուի և մատենագրութեան տեսակէտով կարեւորագոյն դէպքը. խումբ մը երիտասարդ վարդապետներ, ձեռք առած էին լեզուի խնդիրը և կ'ուզէին որ զբաւար գրուի ոչ այնպէս ինչպէս կը գրէին այն ատեն Վենետիկեանները, այլ այնպէս ինչպէս գրեր էր Ս. Մեսրոպ Ոսկեղարու լեզուն, և կը տքնէին, կ'աշխատէին նմոյշներ երևան հանելու հին դասական լեզուէն:

Գարագաշեան, Գաթրըճեան, Յովնանեան ուսումնասիրեցին ոսկեղարու լեզուն և ասոնց երկանց և ջանից իբրև առաջին արդիւնք 1841-ին հրատարակուեցաւ Պօսիւէի Discours sur l'histoire universelle-ի Հայերէն թարգմանութիւնը «Սօսք ի վերայ տիեզերական Պատմութեան» անունով, մինչև Վենետիկեանները թարգմանած էին միևնոյն գիրքը «Սօսք ի վէպս Ազգաց» անուան տակ: Առաջնոյն լեզուական հարադատութիւնը անմըցելի կը մնայ դեռ և այսօր վաթսուն տարի վերջը, երբ դարձեալ աչքէ անցուի, լեզուի գեղեցկութեան և ճոխութեան վրայ կարելի կ'ընայ ըլլալ գաղափար մը կազմել:

Հ. Մատաթիա իր ընկերներու հետ մէկ կողմէն կ'աշխատէր նոր թարգմանութիւններու, սակայն միւս կողմէ զանոնք ժողովրդեան մէջ ընդհանրացնելու դիւրութիւն մը տալու համար, 1843-ի սկզբները հիմնուեցաւ հրատարակչական ընկերութիւն մը որ ժողովրդեան մէջ ուսման և գիտութեան սէրը պիտի արծարծէր:

Նոյն թւականին էր որ միաբանութիւնը փափաք ունեցաւ որ նորահաս վարդապետները արտաքին գիտութեանց, մասնաւորապէս բնական պատմութեան ու բնական գիտու-

Թեան մէջ աւելի զարգանան. ուստի Հ. Մատաթիա Գարագաշեանը ու Հ. Բառնարաս Հանրմեանը Վիեննա շրջեց բնական պատմութեան դասընթացքին հետեւելու, ինչպէս որ քանի մը ամիս ետքը երկու վարդապետներ ալ շրջուած են բնական գիտութեանց համար:

1858-ին Գարագաշեան Ձմիւռնիա կը շրջուի վանքին դպրոցը պաշտօնավարելու համար, իրեն հետ կը գտնուէին նաև Ստեփան անուն եղբայրը և Աստուածատուր Զունդ որ յետոյ եղաւ Ասպետ Զունդ:

Հազիւ տարի մը մնաց Հ. Մատաթիա Ձմիւռնիոյ մէջ: Իր Պոլսէն բացակայութեան միջոցին մեռած էր արդէն հայրը. հետեւաբար մայրն ու քոյրերը տեսնելու կարօտը մղեց զինք դէպի Պոլիս և յատուկ արտօնութեամբ ու քիչ ժամանակ յետոյ վերադառնալու խոստումով: Սակայն Պոլիս գալէն քիչ վերջը մեռաւ նաև մայրը և իր քոյրերուն ու եղբայրներուն խնամակալութեան հոգը ծանրանալով իր վրայ, այլևս կարելի չեղաւ վերադառնալ Ձմիւռնիա, հետեւաբար մնաց Վիեննացոց Պոլսոյ վանատան մէջ, ու կը գտնուէր այն ատեն Բերա, Մէքթէպ փողոց: Միաբանական կեդրոնի մարմինն ալ տեսնելով Գարագաշեանի դժուարութիւնը վերադառնալու համար Ձմիւռնիա, անոր տեղ շրջեց (1850) հանգուցեալ արքահայրը Այտընեան, որ այն ատեն երիտասարդ վարդապետ մըն էր:

Գարագաշեան 5—6 տարի մնաց Պոլսոյ մէջ, իբրեւ վիեննական վարդապետ, թէպէտ ոչ բոլորովին վանքին ու միաբանութեան նուիրեալ: Սակայն 1856-ին նոր էջ մը բացաւ իր կեանքին մէջ, թողով կղերականութիւնը, զոր իր համոզման համաձայն գտնելէ դադրած էր: Գաղափարի, ուսման և իդէալի մարդը յանկարծ նիւթապաշտ փրկիսոփայութեան յարեցաւ. և այս յարումը եթէ ոմանք կը նկատեն իբրեւ արդիւնք իր կատարած լուրջ ուսումնասիրութիւններուն, մասնաւորապէս Պիլիների, որ դեռ 6—7 տարի առաջ անյագօրէն կը կարգար իր ալեոր ծերութեան մէջ, սակայն աստիճան մը վերագրելի է իր մտքին բնածին հակումներուն: Իր ապրելու կերպին և ծայրայեղ խնայողութիւններուն մէջ կարելի էր տեսնել նիւթին հակում մը, որ զարմանալի կ'երևայ որ վանական մթնոլորտի ու գրքի ու գրականութեան մէջ սնած հոգիի մը մէջ ինչպէս մուտ գտած էր: Եւ այս բնական հակման եկան միացան իր անձնական ուսումնասիրութիւններն ալ, որոնք իր մէջ յառաջ բերին բողոքող հոգի այն ամեն բանի դէմ, որոնք մինչև այն ատեն նուիրականութիւն և սրբութիւն ունէին իրեն համար և

Գարագաշեան այդ Թաւականին թողուց նախ կրօնաւորութեան հոգին և ապա սքեմը:

Այս տեղ պահ մը դադար առնելով՝ թողունք որ ինք պատմէ թէ ի՞նչ ըմբռնում կամ որպիսի շարժառիթ հեռացուցած էր զինքը կղերական ասպարէզէն:

«Օր մը մեր փիլիսոփայութեան դասաստուն (անունը չեմ յիշեր) բաւական երկար խօսեցաւ Հոգեկանութեան ու Նիւթականութեան վրայ, հարկաւ մեծ գովեստիւ զառաջնոյն, և անհնարին պարսաւանօք զվերջնոյն, իբրեւ մոլար և հոգեկորոյս դրութիւն: Զինի դասին վէճ եղաւ մեր մէջ յիշեալ երկու դրութեանց վրայ, մանաւանդ որ մեր պատուելի դասատուն, դիտմամբ թէ յանգէտս չեմ գիտեր, չմոռցաւ ըսել ցաւով թէ հիմայ (իբր 58 տարի առաջ) մեր գերմանացի գիտնոց մէջ շատ յառաջ կ'երթայ Նիւթականութիւնը: Ուրիշ անգամ նոյն պատուելի դասատուն խօսելով դարձեալ Փիլիսոփայութեան վրայ՝ ըսաւ թէ Փիլիսոփայութեան նիւթը պարտի լինել ստոյգէն և դրական, ոչ թէ վերացեալ երևակայական: Եթէ այդպէս է, ըսի մեր պատուելի դասատուին, ի՞նչ ստոյգ և դրական ապացոյց կայ ի նպաստ Հոգեկանութեան զորմէ այնպէս գովութեամբ խօսեցաք մեր անցեալ դասերուն մէջ: Տրուած պատասխանը թէ և լռեցուց զիս, բայց չգոհացուց, որպէս պարտ էր:

«Բաւական ժամանակ ետքը հանդիպեցայ գերմաներէն համառօտ գրուածոյ մը ուր հեղինակը կը գրէր «ամեն մարմին և մեք իսկ, բնական զօրութեանց գործ ենք»: Ընկերներէս Հ. Յ. Գաթրըճեան, արդարեւ առաջին կարգի աստուածաբան, փիլիսոփա և գրագէտ՝ չհաճեցաւ այս վարդապետութեան: Գերմանացի բարեկամ մը տեսնելով իմ հետաքրքրութիւնս այս նիւթերուն վրայ, ըսաւ թէ գերմանացի նոր գիտուններու գորուածները կարդալու եմ և տուաւ զանունս գիտնոց ոմանց, որոց մին էր Լուտվիկ Բիւխնէր: Աբբահայրը, չեմ գիտեր ինչպէս, իմանալով թէ ես արդի գերմանացի գիտնոց, յանուանէ Բիւխնէրի գրուածները կարդալու զհետ եմ, և չգիտնալով թէ ով էր Բիւխնէր, որոյ ոչ թէ գրուածներն, այլ անունն անգամ չէր գիտեր, կը հարցնէ գերմանացի եկեղեցականի մը, և կ'առնու պատասխան թէ այն մարդը սոսկալի անհաւատ է, և գրուածները փնասակար են քան զՎոլթէրին: Աբբահայրը խճրատ տուաւ մեզ սպառնալեօք և անհնարին պարսաւներով գերմանական փիլիսոփայութեան դէմ որուն ամենեւին տեղեակ չէր ըսելով թէ չունենալով Բոսուէի ու Ֆէնէլոնի սքանչելի մատեններն, ի՞նչ պէտք կար անաստուած գերման իմաստասէրներու գրուածներուն և մանաւանդ Թեոցաւ թէ կը ցաւէր որ

թոյլ տուած էր մեզ ուսանիլ գերմաներէն լեզուն, ի՞նչ ապաքէն բաւական էին իտալացի և գաղղիացի բարեպաշտ հեղինակներ, յորոց միայն կրնանք սորվիլ ոչ միայն գիտութիւն այլ և ճշմարիտ բարոյական: Ո՛րչափ հակառակ գտայ Աբբահօրը պարսաւանաց, երբ Կ. Պոլիս գալով պատենութիւն ունեցայ բերել տալ զայն պարսակելոյն, չըսեմ յանիրաւի զրպարտելոյն Բիւլանէրի գրուածները:

Բ.

Գարագաշեան՝ այս տեսութիւններով և մի մտքի այս կերպ շեղումով մը կղերականութենէ հեռանալէ յետոյ, փափաքած է Հայ Եկեղեցւոյ անդամակցիլ, սակայն աշխարհական մնալու պայմանաւ: Ժամանակին Պատրիարքը՝ Յակոբոս Սրբազան, խստակրօն մարդ, չէ համակերպած աշխարհական ճանչնալ զինքը, ուստի Գարագաշեան դիմած է Պայպլ Հառուզ ամերիկեան բողոքականներուն, թէ անոնց օգտակար ըլլալու գրական աշխատութիւններով և թէ պաշտպանուելու համար Հոռմի խստութիւններէն և դատապարտութենէն, ուրկէ կը վախնար կարգաթող ըլլալուն համար:

Պայպլ Հառուզի մէջ ուր մտած է 1856-ին, նոր վիճակ մը կը սկսի Գարագաշեանի համար: Հոն կը թողու 40 տարուան աշխատութիւն մը, ուրկէ մեծ և նշանակելի բան մը չի մնար սակայն: Սկիզբները բաւական ատեն աշխատած է իբրեւ խմբագիր «Աւետարեք»-ի, թարգմանելով բարոյական հատուածներ, քաղաքական ու գիտական նիւթեր. ինք ապրելու համար միայն կը գրէր հոն, հետեւաբար ինքնութիւն չէր դրած իր գրածներուն մէջ և խմբագրական տող մը բան չունէր «Աւետարեք»-ի մէջ:

Բողոքական պատելիները տարիներ առաջ ամբողջապէս թարգմանած էին Ս. Գիրքը գրաբարէ աշխարհաբարի, աղճատ լեզուով մը, եւ Գարագաշեան Նոր Կտակարանի թարգմանութիւնը միայն գլուխ հանեց աւելի մաքուր աշխարհաբարով մը եւ 1881-ին գրեց Ս. Գրոց բառարանը, հետեւելով Անգլիացի հեղինակներու: Այս գործը իր տեսակին մէջ կարեւոր եւ գնահատելի աշխատութիւն մըն է, եւ Գարագաշեան իր լեզուական, կրօնական, գիտական եւ պատմական հմտութենէն բաւական բան դրած է անոր մէջ: Ասկէ դուրս և բաց ի խել մը բարոյական եւ կրօնական տետրակներէ, կարեւոր աշխատութիւն մը նուիրած է գրաբար Աստուածաշունչի պատրաստութեան, երբ Հիւնքերապէյնտեան յունարէն եւ Կոստան-

դեան երբայեցերէն ընագիրներուն հետ բաղդատելով մանրամասնօրէն և խնամով կը նշանակէին տարբերութիւնները:

Գարազաշեան սկիզբները Պայպլ Հաուզի մէջ քանի մը տարիներ մնալէ յետոյ, անգամ մը մեկնած է: Այդ միջոցին ուսուցիչ եղած է Սասքէօյի Ներսիսեան վարժարանին մէջ, ուր աշակերտած են իրեն Թադէոսեան, Թէլեան, Պէրպէրեան, Տէմիրճիպաշեան և այլն: Նոյն միջոցին ուսուցչութիւն ըրած է նաեւ Պոլսոյ ուրիշ բարձրագոյն վարժարաններու մէջ եւ դասարան մը հաստատած է Պոլիս՝ Թարագճըլար, խանի մը մէջ, ուր ազգավարժարաններէ ընթացաւարտներ կ'երթային Հայերէնի և տրամաբանութեան դաս առնելու իրմէ:

Գարազաշեան խմբագրական կեանքէն ալ հեռու չմնաց բոլորովին: 1861-ին երբ Ճէվահիրճեան սկսաւ հրատարակել Սէր հանդէսը, խմբագրապետ նշանակեց Գարազաշեանը, որ Պառնասեանի հետ կը թարգմանէր ու կը գրէր կրթական և գրական կարեւոր նիւթերու վրայ: Ապա Զեփիլոսի և Մասիսի մէջ ալ երեցած են իր կարգ մը յօդուածները՝ լեզուական եւ կրթական խնդիրներու վրայ:

1859-ին Պէշիքթաշ գրավաճառ Մարգարեան Յարութիւն աղայի նախաձեռնութեամբ կը հիմնուէր Հայկազեան անունով մարմին մը որ Հրատարակչականի դեր պիտի կատարէր, բարոյալից, կարեւոր եւ օգտակար դասագրքերու թիւը աւելացնելով: Այդ մարմինը կը գտնէ Գարազաշեանը, որուն անունը սկսած էր ընդհանրանալ արդէն ազգին մէջ, և կ'առաջարկէ շարք մը դասագրքեր պատրաստել, մասնաւորապէս Հայերէն լեզուի համար: Մինչեւ այն ատեն ազգային վարժարաններու մէջ Հայերէն լեզուի ուսուցումը կը կատարուէր Բագրատունիի Տարերքին և Զալլիսեանի քերականութեան վրայ (զոր ապա Այտընեան կանոնաւորեց). կային նաեւ Փափագեանի և այլ ուրիշ մանր քերականութիւններ, որոնք շատ մեթոտաւոր կերպով պատրաստուած չէին: Գարազաշեան իր քերականութիւններովը, մանաւանդ ուսուցման համար ցոյց տուած ուղղութեամբը, հրահանգներովը և մասնաւորապէս կանոններու պարզութեամբը մեծ ծառայութիւն ըրած է Հայերէնը դիւրին և կանոնաւոր սորվեցնելու համար: Արդի սերունդը դեռ կը կարդայ 40 տարի առաջ հրատարակուած այդ քերականական շարքը և մեր յաջորդ սերունդն ալ ունի դեռ սորվելիք անկէ: Եւ այս է պատճառը որ հազարաւոր օրինակներով տպուած այդ գրքերը քիչ ժամանակի մէջ կը սպառէին և կրկին կրկին տպագրութեանց կ'արժանանային կարճ ժամանակի համար:

Պէտք է աւելցնենք այս տեղ թէ Գարագաշեանի ընտրած մեթոտին մէջ իր անձնական հեղինակութիւնը չկար, այլ հետեւողութիւն մըն էր Եւրոպացի հեղինակներու, մասնաւորապէս Օլէնտորֆի, որուն վրայ ձեռած է՝ գրեթէ իր Գործնական Քերականութիւնը։ Սակայն Գարագաշեան այդ դրութիւնը մեր լեզուին պատշաճեցնելու համար բաւական աշխատած և իր ժամանակին մէջ կարևոր նորութիւն մը առաջ բերած է, ուրկէօգտուած է այն ատենուան ուսանողութիւնը։

Բացի այս քերականութիւններէն, իր միւս դասագրքերը գրած է դրամ շահելու համար. հետեւաբար մեծ արժէք մը չունին. և արդարեւ Գարագաշեան իր այս գրաւոր աշխատութիւնէն 10—12 հազար ոսկի դրամ շահած է, զորս յետոյ ձեռքէն հանած է որեւէ կերպով, թէպէտ ինք խնայողութիւնը իր ամբողջ նշանակութեամբ և իր ծայրայեղ ձևին մէջ կը գործադրէր, շատ օրեր 20 փարա ծախքով կշտանալու պայմանաւ։

Անգամ մը իր մէկ բարեկամին կը պատմէր թէ՝ ճամբան պատահած էր աղքատ մը շատ թշուառ վիճակի մէջ որուն վրայ արգահատելով 40 փարա տուած էր. և անմիջապէս կ'աւելցնէր. «Թէպէտ այդքան ողորմութիւն տալ իմ կարողութիւնէն վեր բան է»։ Գարագաշեան Բիւիւնէրի մէջ գտած չէր ասոնք, այլ իր բնական տրամադրութեան արդիւնք էր, ինչպէս բացատրեցինք մեր առաջին յօդուածին մէջ։

Գարագաշեան իբրեւ աշխարհիկ մարդ ուրիշ կերպ շոյալութիւններ և ծախսեր չունէր։ Ինք արդէն համոզմամբ և ըմբռնմամբ միայն հեռացած էր կղերական ասպարէզէն. հետեւաբար մինչև իր կեանքին վերջը ապրեցաւ շատ մաքուր և օրինակելի կեանքով մը, հեռու ուէ կասկածի ու բամբասանքի առարկայ ըլլալէ։ Սակայն իր այդքան խնայող և չափաւոր կերպով ապրելուն հակառակ, տուն մը միայն կը թողու իր քրոջը, անոր նկատմամբ ունեցած ծայր աստիճան սիրոյն իբրեւ գրաւական։

Գարագաշեան դրամական խնդրոյ մը համար անհամաձայնութիւն մը ունենալով հրատարակչականին հետ, բաժնուէցաւ անոնցմէ և սկսաւ իր գրքերը հրատարակել Գալաֆեան գրատունէն, ուր կը տեսնէինք շատ անգամ ծերունի հայկաբանը, հաշուական գործով մը կամ փորձի մը սրբագրութեամբ ըզբաղած։ Գալաֆեան այս հրատարակութիւններէն մեծ գումար շահեցաւ, սակայն անոնցմէ ալ բան մը չմնաց և գրատունն իսկ ուրիշի փոխանցել հարկադրուեցաւ, իբրեւ արդիւնք անհաշիւ գործառնութիւններու։

Սակայն Գարագաշեանի գրաւոր աշխատութեանց մէջ յի-

շատակելի պիտի մնայ 1842-ին Վիեննական տպարանէն իր հրատարակած «Ռակինեայ երգք վասն կրօնից» անուն գործը: Շատ գեղեցիկ թարգմանութիւն մըն է այս, որուն մէջ լեզուի պարզութեան, հարազատութեան հետ աչքի կը զարնէ նաև յանգերու ճոխութիւնը:

Իբրև կարևոր գործ կրնայ յիշատակուիլ ի մէջ այլոց 1870-ին թարգմանած էմէ Մարդէնի «Դաստիարակութիւն մարց» անուն գիրքը, որուն պարզ և դիւրահասկանալի լեզուն և մանաւանդ պարունակութեան օգտակարութիւնը, պատիւ կը բերեն թարգմանիչին և որ ամէն ատեն կրնայ կարդացուիլ օգտակարապէս:

Ասոնցմէ զատ 1894-ին հրատարակած է Լաֆոնթէնի Առակներու թարգմանութիւնը, ուր եթէ ոչ ֆրանսերէնի բացարձակ անհմտութեան, գոնէ անուշադրութեան բաւական նըշաններ կան. այնպէս որ իր այս գործը, որ վերջին աշխատութիւնը եղաւ, կարևոր տեղ մը չի գրաւեր: Գարագաշեան հրմուտ էր գերմաներէնի, որուն համար կ'ըսէր թէ իր մայրենի լեզուի չափ գիտէ: Գիտէր նաև անգլիերէն, լատիներէն շատ լաւ, բաւական յոճարէն, իսկ ասոնց մէջ իր ֆրանսերէնի հմտութիւնը չափաւոր էր: Թարգմանած էր նաև լատիներէնէ Վերգիլիոսի Մակականքը, որուն ձեռագիրը Բերայի մեծ հրդեհին այրած է *):

Գարագաշեան 1878-էն 80 երկու տարի ալ Հայերէն լեզուի ուսուցիչ եղած է Կայսերական Լիսէին մէջ, իսկ իր վերջին ուսուցչական պաշտօնը եղաւ Կեդրոնական վարժարանի մէջ, ուր 1886—96 ճիշդ տասը տարի դասախօսեց գրաբար լեզուն և օգտակար եղաւ այնչափ որչափ կը ներէին իր միջոցները: Իր յառաջացած տարիքը և խօսելու ու բացատրելու անհրապուր ձևը, մեծ տպաւորութիւն մը չէին ըրած աշա-

*) Այս տեղ չի լուծած իր միտ գործերն են.—Ճարտարախօսութեան տրուեստ կամ ճարտասանութիւն (Վիեննա).—Նկարագիր ուսմանց (Վիեննա).—Համառօտ նոր քերականութիւն (Պոլիս).—Գործնական քերականութիւն.—Դըպութիւն.—Երկրագրաւ.—Վրթութիւն Հայերէն քերականութեան.—Հատընտիր քաղուածք.—Համառօտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան.—Համառօտ Փիլիսոփայութիւն.—Սկզբունք քերականական և տրամաբանական վերլուծման.—Աշխարհագրութիւն համառօտ Բաղաբական.—Մըզադան Գատմութիւն.—Տիեզերագրութիւն կամ Ուռուս. Աշխարհագրութիւն.—Աշխարհագրութիւն Գատկերագրաւ.—Սկզբունք Հայերէն քերականութեան.—Քերականութիւն Օլէնտօրֆի.—Բանալի Օլէնտօրֆի.—Փոքրիկ քարտուղար կամ Նամականի.—Բնական աշխարհագրութիւն.—Աշխարհաբար Քերականութիւն.—Մըմենակ կամ Նոր Ընթերցարան.—Խորէն Ընթերցարան.—Բանալի Հայերէն Քերականութեան.—Աշխարհագրութիւն Բնական, Բաղաբական ու Տնտեսական.—Մըձադանգ Բարեդի:

կերտներուն վրայ, այնպէս որ շատ անգամ անոնց կողմէ եղած հարցումներուն չէր ուզեր պատասխանել, որովհետեւ ինք իբրեւ տիպար լեզու, Ե. դարու լեզուն կը ճանչնար, և յետին դարերու մէջ հնարուած բառերու և ոճերու ճշդութիւնը և հարազատութիւնը չէր զրադեցներ զինքը:

Միւս կողմէ, ժամանակին եղած աշխարհաբարի ու գրաբարի վէճերը և այդ թւականներուն՝ ի նպաստ արդի լեզուին եղած ջանքերը տարբեր ոգի և ուղղութիւն մը երևան բերած էին Կեդրոնականի աշակերտներուն մէջ, այնպէս որ ասոնք տեսակ մը արհամարհանք կը տածէին հանդէպ նախնեաց լեզուին իբրեւ լեզուական յիշատակ մը միայն արժէք և կարևորութիւն տալով անոր:

Հանգուցեալ Ներսէս Պատրիարք ժամանակին դեռ շատ նշանաւոր մարդոց հետ՝ կը յարդէր ու կը պատէր Գարագաշեանը, իբրեւ մէկը հայ լեզուի և դպրութեան սատարողներուն: Եւ իբրեւ բարոյական վարք ու կեանքի տէր մարդ. սակայն գաղափարակից չէր ամենին իր բարոյական-փիլիսոփայական ծայրայեղ սկզբունքներուն և յաճախ կը դատապարտէր զինքը հրապարակաւ, Աստուծոյ մեծութեան վրայ խօսելով իր գրաւիչ լեզուովը և ներկայացնելով զԱյն իբրեւ Տէր և Աւարելի տիեզերաց: Գարագաշեան՝ հմայուած՝ այս խօսքերը մոտիկ կ'ընէր: Իր մտքին անդրդուելի հակումովը սակայն, իր տանը սենեկին առանձնութեան մէջ ձեռքը կ'առնէր Բիւսնէրը, զոր կը դաւանէր իբրեւ «Մեծ մարդ մը»:

Գարագաշեան ոչ միայն իր ըմբռնումներով, այլև իր գրչով ախոյեան եղած և պաշտպանած է գրաբարի դատը, մասնաւորապէս 1881-ին հրատարակելով յօդուածներու շարք մը լրագրոյս Տնօրէնին հրատարակած Թէրճէմանը Էֆքեարօրթերթին մէջ: Այդ յօդուածները մեծ ուշադրութեան առարկայ եղած են մանաւանդ գրող դասակարգին մէջ, որոնք երկու որոշ մասի բաժնուած էին այն առեն, և ի նպաստ աշխարհաբարի խորհողները Մասիսի մէջ Բիւզանդ. Քէշեան Էֆէնտիի գրածները կարգալով կ'ոգեւորուէին, և միւս կողմէ գրաբարեանները ձեռքէ ձեռք կը խլէին Թէրճէմանը, ուր Գարագաշեան կը գրէր այնքան խանդով և մանաւանդ եռանդով: Այս լեզուական վիճարանութեան ելքը՝ ինչպէս բնական ալ էր՝ անժանօթ և անորոշ մնաց: Սակայն այդ թւականին ինչպէս նաև քսան տարի վերջը հաստատուեցաւ և ճշդուեցաւ այն կէտը թէ գրաբարը խօսակցութեան և ընթացիկ լեզու չէր կրնար ըլլալ, այլ սակայն ունէր իր որոշ տեղը հայ դպրութեան մէջ, զոր պէտք չէր խախտել կամ շփոթել: Գարագաշեան կրօնական

խնդիրներու առթիւ ալ Տէրոյնցի հետ ժամանակին հրապարակային վիճաբանութիւն մը ունեցած է, սակայն լեզուակաւնը ամէնէն նշանակելին է և կ'արժէր որ անոնք ի մի ամփոփուելով հրատարակուէին յետոյ:

1886 տարւոյ սկիզբէն մինչև 1888 յուլիս, հրատարակեց նաև «Ճաշակ Ոսկեղէն Դպրութեան» անուն ամսաթերթ մը իր մտերմին՝ Յ. Գուրգէն Էֆ.-ի հետ: Այդ գործը իբրև հարազատ հայերէն գրաբարի հատոր մը, կարևոր տեղ մը ունի. որովհետև հոն բացի լեզուական գրուածներէ, կան նաև ընտիր թարգմանութիւններ երկու հոգւոյ գրաբարագէտներու գրչէն ելած, և այդ գործը իբրև դասագիրք կրնայ գործածուիլ այսօր մեր երկրորդական վարժարաններուն մէջ:

Գարագաշեան որ Ե. դարու լեզուին անկորուստ պահպանեան համար այսքան ջանք ըրած էր, Հայերէն լեզուի ծագումը կ'ընդունէր Սանսկրիտ-Հնդեւրոպականին արիական ճիւղէն, ինչպէս նոյն ճիւղէն են նաև լատիներէն և յունարէնը, զոր Ե. դարու լեզուին հաւասար չէր նկատեր: Հ. Սերովբէ Տէրվիշեան և ուրիշներ շատ համամիտ չգտնուեցան իր այս գաղափարին, սակայն լեզուական նոր քննութիւններ կը հաստատեն Գարագաշեանի տեսութեանց ճշդութիւնը:

Ինչպէս յիշեցինք, Գարագաշեան 1896 թւականին դադարած էր թէ Պայպլ Հաուզի մէջ ունեցած պաշտօնէն և թէ ուսուցչութենէ՝ զլիաւորաբար իր յառաջացած տարիքին համար: Տարի մը վերջը այլևս բոլորովին տու՛նը մնաց և ընթերցումով և մերթ գրելով կը զբաղէր մինչև երեք տարի առաջ, երբ այլևս գրելէ ալ դադրած, յաճախ յիշողութեան վրիպումներ կ'ունենար և սովորաբար իր տեսած բարեկամները դժուարաւ կը ճանչնար այլևս: Այս վիճակը շեշտուեցաւ մանաւանդ տարի մը առաջ, երբ ճանաչողութիւնը բոլորովին կորսնցուցած էր այլևս, և վերջերս երբ ասոր՝ վրայ եկան աւելցան ծերութեան յատուկ վիճակներ և զոռանցանքներ, քոյրը հարկադրուեցաւ զինքը հիւանդանոց փոխադրել տալ, ուր հոգին աւանդեց չորեքշաբթի երեկոյ (նոյեմբ. 19):

Ուսումնական Խորհուրդը 1891 թւականին խորհեցաւ Գարագաշեանի յիսնամեայ գրական գործունէութեան յօրելեանը կատարել և այս նպատակաւ կազմեց յանձնաժողով մըն ալ, սակայն գլուխ չկրցաւ ելլել այդ մտադրութիւնը: Յանձնաժողովոյ անդամները (բացի Սեւան փաշայէ որ հիւանդութեան պատճառաւ բացակայ էր), և բազմաթիւ հրապարակագիրներ և գրողներ շրջապատած էին երէկ դազաղը ծերունի Հ. Գարագաշեանին, որուն ամէնքն ալ բան մը կը պարտին, մասնաւո-

բազէս անոնք որոնք կը դասախօսեն մեր ազգային վարժարաններու մէջ Հայ լեզուն, որուն ուսուցման այնքան նպաստած է հանգուցեալը և այս կերպով իրաւունք ստացած է հանրային մեծարանաց, իբրև կարողազոյն ներկայացուցիչներէ մին դարուս մեր իմացական կեանքին:

Գ.

Վերջերս Գերմանիա կորսնցուց իր մեծագոյն փառքերէն մէկը, Թէոտոր Մոմզէն: Գերմանիոյ ամէն կողմը մեծարանաց արտայայտութիւններ եղան, թերթերը ընդարձակ սիւնակներ նուիրեցին, և նոյնիսկ օտար մամուլը, մանաւանդ իտալական թերթերը մեծ ներբողներ հիւսեցին, ու իր մատուցած ծառայութեան տեսակէտով մինչև իսկ բաղդատեցին Բիսմարկի հետ: Մոմզէն ալ տարեկից էր Գարագաշեանի, անոր նման կլասիկական և բանաստեղծական իղէալներով սնած, Գարագաշի նման իր դասախօսութիւնները գրաւիչ չէր կրցած ընել որովհետև խօսելու դիւրութիւն չունէր, անոր նման միշոց մը խմբագրութիւն ըրած ու յետոյ դասախօսութիւնները շարունակած էր. սակայն ինչ որ կրցաւ գերմանական ազգը գտնել իր վրայ, իր յառաջդիմասէր ձգտումները, իր դիտնական հայեցողութիւններն էին. մէկ խօսքով զինքը հին և նոր Գերմանիոյ մէջ տեսակ մը կապ նկատած էին, ու այդ պատճառաւ ամբողջ ազգը փառաւորեց այդ 85-ամեայ ծերունիին յիշատակը:

Գարագաշեան իր սահմանին մէջ նոյն ուղղութեան վրայ *) գտնուող մէկն էր, և ստուգիւ ալ կապ մը եղաւ անցեալ սերունդին և մեր հին լեզուին ու նոր լեզուին միջև:

Անոնք որ իր գաղափարները անհաստատ և նկարագիրը թոյլ կը գտնեն, դժբախտաբար չեն ճանաչած ու չեն ուսումնասիրած զինքը. որովհետև մտքի մէջ վարանում և տարակոյս մտած վայրկեանէն երբ եկեղեցականութիւնը կը թողու, իր գորաւոր նկարագիրը ցոյց կու տայ. իսկ անկէ վերջ ուրիշ հասարակութեան անդամակցելու համար իր դիմումները միմիայն այն պատճառէն յառաջ կու գան, որ կղերականութենէն յետոյ լոկ աշխարհական մնալ կարելի չէր. որովհետև 40 տարի առաջուան կանոններու անթոյլատու խստութեան պատճառաւ, եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութենէն հասած բանադրանք մը բաւական էր անշքացնելու, կամ անէացնելու զինքը բարո-

*) Ակնարկ «Քննական պատմութեան» վրայ:

յտալէս, և բարոյական մարդու մը համար շատ ծանր պիտի կշռէր այս պարագան: Գարազաշեան այս հաւանականութենէն խոյս կու տար լոկ ապաստանելիք տեղ մը որոնելով:

Երկու յօդուածով ամփոփ գաղափար մը տուինք Գարազաշեանի կեանքին և գործերուն վրայ, որոնք՝ ինչպէս երեւցան՝ բաւական բեղուն և բազմակողմանի են և դժուար էր ներկայացնել մէկ քանի էջերու մէջ: Մեր այդ աշխատութիւնը կու գանք լրացնել մէկ քանի անձնական յիշատակներով, որոնց մէջ պիտի գտնենք Գարազաշեանի անձնական տեսութիւնները մեր վարժարանաց և նոր սերունդին ուսանելու եղանակին և ուղղութեան նկատմամբ:

1890 տարւոյ գարնան, Պայպլ Հանդի վերնայարկը, «Աւետարեւր»-ի խմբագրատան մէջ, Ստեփան էֆ. Սարգսեան կը ներկայացնէր զիս կարճահասակ ծերունի Գարազաշեանի, որ ինք իր մէջ ամփոփուած և կծկտած նստած էր, աչքը սեւեռած փոքր գրքի մը վրայ:

Պահ մը ընդհատելով ընթերցումը հարցուց.

—Նստէ տեսնենք, դուն հայերէն գիտես, տղաս:

Գարազաշեանի քով այս հարցման հաստատական պատասխան տալը մեծ յանդգնութիւն մըն էր. ուստի վայրկեան մը լռելէ յետոյ պատասխանեցի.

—Որչափ որ սորվեցուցին մեզի, այնչափ գիտեմ:

—Սակայն հայերէն ըսելով, այսօրուան գրուած լեզուին համար չէ խօսքս. լրագիրներուն ու հանդէսներուն լեզուն ալ հայերէն է, այն ալ գիտնալու ու գրելու է, սակայն իմ փնտրածս այն չէ:

—Կը հասկնամ, մեր նախնեաց լեզուին համար կ'ըսէք:

—Ապրիս, այդ է ըսածս, ճարկէ սորվեր էք հայերէնը:

—Հայկական կրթարանի մէջ, Գուրգէն էֆ. —էն:

—Ուրեմն իմ գործս պիտի կրնաս կատարել, ըսաւ և դէմքին վրայէն տարակոյսը փարատելով, ձեռքի գիրքը մէկ կողմ դնելով, բացատրեց թէ իր մէկ աշխատութեան^{*)} երկրորդ հատորը ուղղուած էր Տփղիսէ, սակայն ձեռագիրը քիչ մը խառն, վկայութիւնները պակաս էր, պէտք էր զանոնք կարգաւորել և գրել, որպէսզի գործը ամբողջանար:

Այդ աշխատութեան^{*)} առաջին հատորը, —որ հայ և մինչև իսկ օտար շրջանակներու մէջ գնահատութեան արժանա-

*) Անարկ «Ֆինական պատմութեան» վրայ:

ցած էր այն ատեն, թէպէտ վերջէն եղած շատ գօրաւոր քըն-
նութեան մը չդիմացաւ,—անձանօթ չէր ինձ, ուստի կը փա-
փաքէի ամէնէն առաջ կարդալ շարունակութիւնը և մանաւանդ
գործն ալ երևան բերելու դիւրութիւն մը տալ, որովհետև
զէտք եղած աշխատութիւնը, Գարազաշ իր այդ տարիքին մէջ
աւանելու անկարող էր այլևս:

—Ուրեմն վաղը առաւօտ մեր տունը եկէ՛ք, ձեզի կը յանձ-
նեմ գրութիւնները և կը բացատրեմ:

Որոշեալ օրը Գարազաշի տունը կ'երթայի Բերա, Ֆէրի-
տիէի քովնուր փողոցներէ մէկուն մէջ, որուն մուտք սանդուխ-
ներէն հազիւ վեր ելլելով կը գտնէի ինքզինքս Գարազաշի սե-
նեկին մէջ: Տան ետեւի կողմը երկու քովէ քով սենեակներ ու-
նէր՝ ննջելու և աշխատութեան յատուկ, որոնցմէ վերջնոյն մէջ,
բազմաթիւ գիրքեր, թուղթեր, հայերէն և օտար լեզուով գրուած
հատորներ կը գտնուէին ամէնքն ալ սակայն դասաւորուած,
ոչ խառն ի խուռն վիճակի մէջ, ինչպէս շատ անգամ հանդի-
պած ենք մտքի աշխատութիւն ունեցող մարդոց տուններուն
մէջ:

Գարազաշեան երկար թուղթերու վրայ գրած էր իր աշ-
խատութիւնը, վերջէն յապաւումներ և սրբագրութիւններ
ըրած, և վերջապէս այնպիսի վիճակի մը մէջ դրած էր գործը,
որ բաւական մտադիր աշխատութիւն կը պահանջէր ամբողջա-
ցնելու համար:

Այս աշխատութիւնը ստանձնեցի և կատարեցի մէկ երկու
ամսուան մէջ, և նոյն միջոցին էր որ ճանչցայ Գարազաշեանի
ներքին մարդը: Իրմէ առաջ շատեր ճանչցած էի և իրմէ վերջն
ալ. սակայն դուն ուրեք հանդիպած եմ Գարազաշի նմաններուն,
այսինքն աշխատութեան նուիրուած, կանոնաւոր կեանքի և
մաքուր բարքի տէր անձերու:

Բաւական անդորր վիճակ մը կը յիշեցնէր Գարազաշեանի
բնակարանը, ուր հազիւ թեթև շշուկ մը կու գար խռովել մեր
զբաղումն և աշխատութիւնը: Գարազաշեան պատրաստուած
ձեռագիրները աչքէ անցնելու առթիւ, կարևոր դիտողութիւն-
ներ և սրբագրութիւններ կ'ընէր և լեզուական, այլ մանաւանդ
բառական այնքան հմտալից ծանօթութիւններ կու տար, որ այս
աշխատութիւնը աւելի գրաբարի դասախօսութիւն մը եղաւ,
քան ուրիշ գործ: Ինք սակաւախօս էր արդէն, սակայն խօսա-
ծըն ալ միշտ կարևոր բան մը կ'ըլլար. նիւթէն դուրս ուրիշ ունէ
խօսք չունէր և խօսած նիւթին մէջ անպատշաճ բառի մը գոր-
ծածութիւնը լսել կարելի չէր. հազիւ «գարշելի» կ'ըսէր իր
կորսնցուցած մէկ ձեռագրին կամ գրքին ակնարկած ատեն:

Գարազաշեանի զբաղումը միմիայն հայ մատենագրութիւնը չէր կազմեր: Ինք ճշիւ միեւրոք մը ունէր գերմաներէն ու ֆրանսերէն հատորներու, մասնաւորապէս գիտական և փիլիսոփայական գործերու, որոնց ամէն նորութիւններուն անտեղեակ չէր, և գերմաներէններուն պարունակութիւնը կը բացատրէր, գովելով, մանաւանդ հիանալով անոնց վրայ: Եւ պարզ ընթերցումով չէր բաւականանար միայն, միշտ նոթագրելու բան մը կը գտնէր և խնամով կը գրէր գրքին լուսանցքին վրայ կամ իր առձեռն տետրին մէջ:

Օր մը դիտել տուի իրեն.

— Դուք շատ հմտութիւն ունիք, ինչու ձեր այս տարիքին մէջ այսքան դժուարութեան ենթարկեր էք ինքզինքնիդ, անընդհատ կարդալով և ուսումնասիրելով, քիչ մը չափաւորել պէտք չէ աշխատութիւնը:

— Ես բան մը չեմ գիտեր աւելցուց, և ով որ կ'ուզէ իր բան մը չգիտնալը հասկնալ, անիկայ պէտք է կարդայ: Ես 70 տարին լրացուցած եմ, պիտի փափաքէի նոյնչափ մըն ալ ապրիլ, եթէ կարելի ըլլար, աշխատելու համար: Գիտութիւնը և փիլիսոփայութիւնը նոր յառաջդիմութիւններ ունին, պէտք է անոնց հետեւինք մենք և մանաւանդ նորահասները, որոնք որքան ալ սուր միտք ունենան, աշխատելու և պէտք եղածին պէս աշխատելու տրամադիր չեն:

Ուրիշ օր մը լեզուի վրայ խօսելով, ըսաւ.

— Կանոնաւորապէս չեմ կրնար հետեւի թերթերուն, սակայն պատահաբար կարդացածներէս կը հետեցնեմ թէ, արդի լեզուին մէջ տիրող անկանոնութիւնը, նախնեաց լեզուի մէջ տեսնուածը գերազանցեց: Ամէնէն աւելի ցաւ կը զգամ երբ երկու օրուան դպրոցականներ մեզի բան սորվեցնելու կ'ելլեն, հեղինակութեան հովեր կ'առնեն և ասոնցմէ վերջ նոր բան մը ըսելու համար կ'արհամարհեն լեզուն, պարտելու համար իրենց տգիտութիւնը: Եթէ ինծի մնար, բոլոր չգիտցած բաներս ես ալ կ'արհամարհէի, սակայն մեզի չեն ձգեր: Ես մեր հասարակութեան վրայ մեծ գաղափար ունիմ, անոր համար որ իր ունեցածէն աւելին կու տայ կրթութեան համար: Յիսուն տարուան փորձառութիւնս ասիկայ սորվեցուց ինձ. սակայն սերունդը կը փոխուի հիմայ... Լեզումը կը սորվեցնենք, որով քանի մը նորավէպ միայն կրնայ հասկցուիլ. ինչպէս կ'ուզէք որ այս կերպ պատրաստուած սերունդը իրմէ առաջ եկողներուն յաջորդութիւն ըլլայ: Այս տէսակէտով հիմայ իմացական նոր դարադուլս մը կը սկսի մեզի համար և դարավերջին եթէ ապրինք, մեր յաջորդները չպիտի ճանչնանք ապահովաբար: Իմ կեանքս

լրանալու մօտ է, դուք մտածեցէ՛ք, ես ինչ որ կարելի էր, ըրի իմ համայնքիս կրթութեան. այդ տխուր վիճակը յառաջ չբերելու համար, հիմայ խնամակալներ, ուսուցիչներ և ծնողքներ թող մտածեն ինչ որ պէտք է:

Մեր երկար տեսակցութիւններէն իր այս խօսքերը մէջ բերի, իրենց նշանակալից հանգամանքին համար: Մերունի Գարազաշեան գրաբարեան ճանչցուած էր, սակայն միայն լեզուի ունեցած հմտութեան համար չէր որ իր այդ ուղղութիւնը կը պաշտպանէր, այլ ուրիշ մտածում մը կար իր մտքին մէջ...

Գարազաշեան մասնաւոր հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր իր տարրին գործերուն, և աննպաստ տեղեկութիւն մը շատ անհաճոյ տպաւորութիւն կ'ընէր իր վրայ: Յաճախ կ'ըսէր թէ ինք վանքին մէջ երկու ուխտ ըրած էր, մէկը հոգեւոր պաշտօնի համար, միւսը ուսուցանելու, դաստիարակելու համար: Եթէ իր ուխտին առաջին մասը չկրցաւ կատարել, երկրորդը պիտի կատարէ լիովին:

Օր մը դարձեալ լեզուի վրայ խօսք եղած ատեն, հարցուցի իրեն թէ ի՞նչ պատճառ կար աշխարհաբար քերականութիւնը հրատարակելուն:

— Աշխարհաբարը այսօր կը խօսուի ու կը գրուի, ասի անուրանալի է. սակայն ամէն գրաւոր լեզու պէտք է ուղղութիւն մը ունենայ, ապա թէ ոչ կը ստանայ այսօրուան վիճակը, այսինքն ամէն մարդ ուզած կերպով կը խօսի ու կը գրէ. գոնէ ուղղութիւն մը տալու համար պատրաստեցի այս գործը:

Կը կարծէի թէ շահու տեսակէտը ամէնէն կարեւոր տեղը կը գրաւէր աշխարհաբար քերականութիւն հրատարակելու իր ձեռնարկին մէջ և հանգուցեալին ամէնէն տկար կողմն էր ատիկայ, ինչպէս կ'երևար իր գործերուն մէջ: Գարազաշեան իր տեսակցութիւններուն մէջ կը ծանրանար այն կէտին վրայ թէ գիտութիւնը ու փիլիսոփայութիւնը նոր յառաջդիմութիւններ ունին, պէտք է հետեինք անոնց, թէ գրականութիւնը միայն բաւական չէ ժողովրդի մը համար:

Գարազաշեանի յանձնարարած աշխատութիւնը հետզհետէ կը պատրաստէի. միւս կողմէ սակայն գործը անհամապատասխան կը նկատէի ժամանակին քննական ոգիին: Յիսուն տարի առաջ Գաթրճեանի օրով ախորժով պիտի կարդացուէր ատիկայ, սակայն ներկայիս մէջ բաւական տաղտկալի պիտի թւէին մէջ բերուած երկար վկայութիւնները և կարգ մը ուրիշ խրթնաբանութիւններ, որոնք մթութիւն կը բերէին այն կէտերուն վրայ, զորս լուսաբանելու համար իր այդ գործին ձեռնարկածէ՛ր Գարազաշեան: Վիեննայի և Վենետիկի վանքին մէջ գնահատողներ

թերևս ըլլային, սակայն անկէ դուրս մեծ բան մը չպիտի հասկցուէր: Սակայն կարելի չէր դիտել տալ ասոնք Գարազաշեանին որ իր գործը լրացած տեսնելու անհամբերութեան մէջ, ամէն անգամ որ մաս մը կ'ամբողջանար, տղու մը պէս կը խնդար:

Եթէ այս աշխատութենէն մեծ բան մը չհասկցայ, շատ բան սորվեցայ սակայն Գարազաշեանէն, որուն ազնիւ և խոնարհ վիճակը և մաքուր կեանքը օգտուելու համար մեծ դաս մըն էր արդէն:

*
* *

Քանի մը տարի ետքըը երբ վերջին անգամ տեսայ զինքը, իր տան անկիւնը մնալու դատապարտուած էր, ընկճուած աշխատութեան և տարիներու բեռին տակ, դէմքը տարբեր արտայայտութիւն մը առած էր այլ ևս և նայուածքը անորոշութիւն մը ունէր: Այդ դէմքին ետեւ իմացականութիւնը հետըզհետէ կը դադրէր և կենսականութիւնը օրէ օր կը տկարանար: Գարազաշեան որ քայլառքայլ կը մօտենար այլևս իր վախճանին, աչքը սևեռելէ յետոյ վրաս՝ հարցուց.

— Դուն հիւ ես:

Շատ դժուար էր պատասխանել այս հարցման. հետևաբար տխուր տպաւորութեան տակ բաժանուեցայ իր քովէն, և տարիներ յետոյ երբ կը փորձեմ իր կեանքն ու գործերը ներկայացնել, միացնելով անոնց իմ անձնական յիշատակներս և տպաւորութիւններս, կը կարծեմ թէ Գարազաշեանի ուրուականը ցցուած դէմս, այս անգամ պիտի յանդիմանէ զիս ըսելով.

— Դուն հիւ ես:

Ա. ՄՈՒՊԱՀԵԱՃԵԱՆ